KUL HİMMET VE SÖZLÜ GELENEK TANIKLIĞINDA KOZMOGONİK MİTİN ESKATOLOJİK SERÜVENİ

Aventure eschatologique du mythe cosmogonique au témoignage de Kul Himmet et de la tradition orale

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ*

ÖZ

Kozmogonik mitler evrenin ve dünyanın başlangıcını anlatır ve hemen hemen her din ve geleneksel toplulukta vardır. İnsanın ve diğer canlı veya cansız varlıkların ortaya çıkışlarını anlatan öykülere ise köken mitleri denmektedir. Bu nedenle, köken mitleri de kozmogonik mitler arasında sayılmaktadır. Eskatolojik mitler ise, evrenin, dünyanın ve insanın sonu ve kıyamet ile ilgilidirler. Bunlar eskatolojik mitlerdir. Makale, Asya Türk mitoloji kaynaklarında yer alan bir kozmogonik mitin Anadolu'daki eskatolojik mitle bağlantısını incelemektedir. Göktürklerin kökeni ile ilgili mitler arasında bulunan bu mite göre Göktürkler kurttan türemişlerdir. Eskatolojik alana gelince, 16. yüzyılda Tokat'ta yaşayan Alevi-Bektaşi şairi Kul Himmet'in mahlasını taşıyan ve "nefes" olarak bilinen bir şiirde geçen "Boz kurt ile kıyamete/ Kalan dünya değil misin" mısraları dünyanın sonu ile ilgili bir öyküye gönderme yapmaktadır.Anadolu sözlü geleneği ise, bu göndermeyi "kurtla kıyamete kalmak" deyiminde ve bu deyimle ilişkili eskatolojik bir mitte açıklamaktadır. Makale bu verileri kozmogonik mitin eskatolojik mite kaynaklık edip edemeyeceği sorusunu da dikkate alarak incelemekte ve konuyu totem, sembol, işlev ve kıyamet gibi kavramlar etrafında tartışmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Köken Mitleri, Kurttan Türeme, Kıyamet, Kul Himmet, Sözlü Gelenek

RESUME

Les mythes cosmogoniques racontent le commencement de l'univers et du monde et ils existent presque dans toutes les religions et sociétés traditionnelles. Les mythes d'origine expliquent la création de l'Homme et le début de l'existences animées ou inanimées. À cause de cela, les mythes d'origine sont parmi les mythes cosmogoniques. Les mythes eschatologique s'occupent de la fin des temps et de l'Homme. La résurrection, le fin du monde et le jugement dernier sont le sujet des mythes eschatologiques. L'article étudie la liaison entre le mythe cosmogonique existant dans la mythologie turque asiatique et le mythe eschatologique anatolien. Les « Göktürk »s dériveient d'une louve selon un mythe qui se truove parmi les mythes concernant leur origine. Quant au demaine de l'escatologie, ces deux vers « Boz kurt ile kıyamete/ Kalan dünya değil misin » parlaient du fin du monde dans un poème, qui s'appele « nefes», de Kul Himmet , qui a vecu à Tokat comme un poète Alévite-Bektachi au seizième siècle. La tradition orale anatolienne explique le fin du monde dans la locution « kurtla kıyamete kalmak » et dans son histoire. D'ailleurs cet article cherche à étudier le problème de la liasion entre les mythes cosmogoniques et escatologiques en se référant les termes « symbole », « totémisme », « fonction » et « résurrection » etc.

Les mots-clès

Mythes d'origine, Dérivé d'une louve, Résurrection, Kul Himmet, Tradition orale.

Bu makalede, evrenin veya dünyanın başlangıcı ile ilgili anlatılarla ilişkili bir köken mitinin, evrenin sonu ile ilgili anlatılara da kaynaklık edip edemeyeceği, başka bir ifadeyle ele alınan anlatı özelinde kozmogoniden eskatolojiye uzanan bir sürekliliğin var olup olamayacağı sorularına, 16. yüzyıl Alevi âşıklarından Kul Himmet'in bir şiiri ve günümüzde yaşayan deyim ve halk inanışlarından hareketle cevaplar aranmaktadır. Kozmogoni ve köken mitleri, mitik anlamlandırma ve açıklama süreçlerinde ortaya çıkan ve evrenin ve onun yanı sıra insan tarafından fark edilip açıklanma gereksinimi duyulan her şeyin başlangıcını, ilk biçimini, oluşumunu ve nedenini açıklayan mitlerdir. Özellikle köken

* Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü Öğretim Üyesi. ocaloguz@gazi.edu.tr ocal@bilkent.edu.tr

mitlerinin kozmogoni olarak adlandırılan evrenin başlangıcı ile ilgili mitlerle birlikte ve bu sürecin bir parçası olarak okunması düşüncesi araştırıcılar arasında yaygındır. Örneğin mit araştırmalarının önemli isimlerinden Mircea Eliade, Mitlerin Özellikleri adıyla Türkçe'ye çevrilen eserinde "Bir şeyin kökenini anlatan her mitsel öykü kozmogoniyi önceden varsayar ve sürdürür. Kökenle ilgili mitler yapı açısından kozmogoni mitlerine benzer. Dünyanın yaratılışı en iyi yaratılış olduğu için kozmogoni, her türlü "yaratılış"a örnek gösterilebilecek bir model oluşturur." (27) demektedir.

Türklerin ve Moğolların Eski Dini(1) adıyla Türkçe'ye çevrilen eserinde Jean-Paul Roux, kozmogoniyi "evrendoğum" olarak ele almakta ve getirdiği açıklamalarda köken mitlerini işaret etmektedir (85). Bilge Seyidoğlu da Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller adlı eserinde Eliade'nin görüşlerini paylaşmakta ve "Menşe miti ile ilgili her mitik düşünce kozmogoninin içinde yer alır ve onunla devam eder:" (24) demektedir. Eskatoloji ise, evrenin ve dünyanın sonu ile ilgili anlatılar anlamına gelmektedir. Mircea Eliade, Mitlerin Özelliklerinde konuyu Ortaçağ Eskatoloji Mitolojisi başlığı altında ve Mesih inancı kapsamında ele almaktadır (162). Roux ise, konuyu dünyanın sonu ve kıyamet başlıkları altında ele almaktadır (87). Eliade'den ve konuyla ilgilenen diğer kaynaklardan özetleyerek söyleyecek olursak, eskatolojinin kozmogoninin zıddı olarak, dünyanın ve insanın sonu ile ilgili anlatıları içermekte olduğu kabulü günümüzde artık bir ansiklopedik bilgiye dönüşmüştür.

Bu tanımlar kapsamında ele alacağımız insanın kökeni ile ilgili kozmogonik mit, Bahaeddin Ögel'in Türk Mitolojisi adlı kitabının birinci cildinde Göktürklerin "Kurttan Türeyiş" Efsaneleri başlığı altında yer almaktadır. Ögel'in "Cov (Chou) sülalesinin resmi tarihinin 50. bölümünde yer aldığını ve 552 senesinde Göktürk devletinin kuruluşu" döneminde yazıya geçirilmiş olduğunu belirttiği bu mite göre, soyu yok edilen ve elleri ve ayakları kesilerek bataklığa atılan on yaşındaki bir çocuk, dişi bir kurt tarafından kurtarılır ve dağlara kaçırılır. Bir mağarada kurtla çocuk karı koca hayatı yaşamaya başlarlar, on çocukları olur. Bu çocuklar dışardan getirdikleri kızlarla evlenerek çoğalırlar. Göktürkleri kuran A-şi-na ailesi bu soydan gelir (20-21). Ögel bu mitin kurt ana ve kurt baba biçiminde başka varyantlarının farklı Türk toplulukları için de anlatıldığını tarih kayıtlarını da göstererek söylemektedir (14-57). Bütün bu köken mitlerinin ortak yönü, Tanrı tarafından gönderildiğine inanılan kutsal bir kurt yardımıyla Türklerin yok oluştan kurtuluşlarını ve yeniden türeyişlerini anlatmasıdır. Bu anlatı bir yönüyle hem kozmogonik hem de eskatolojik nitelikleri olan Tufan mitini andırmaktadır.

Ancak burada bir hayvandan türeyiş söz konusu olduğu için, konu ilkel kültürlerde totemizm tartışmaları açısından da oldukça doğurgandır. Ögel, konuya Türk Mitolojisinde Totemizm İzleri başlığı altında yer veriyor ve totem ve sembolü aynı anlamda kullanıyor (29). Oysa, Seyfi Karabaş'ın Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru adlı eserinde alıntıladığına göre Claude Lévi-Strauss, Totemism adlı eserinde hayvandan türeme ile ilgili bu tür kozmogonik mitleri doğum ile üreme gerçeklerini anlayamayan "ilkel" insanların atalarının kimi hayvanlar ol-

duğuna inanmaları olarak ele almamak gerektiğini söylemekte ve bunun nedenini hayvanların adlarından oluşan bir doğal ikili karşıtlıklar dizisinin kullanılmasıyla, sürdürülmek istenen toplumsal örgütlenmenin daha açık bir şekilde dile getirilmesine bağlamaktadır (224). Bu da demektir ki Claude Lévi-Strauss'a göre totem ve sembol ifadeleri iki farklı yaklaşımın argümanları olmaktadır ve Ögel'in hem totem hem de sembol kavramlarını kullanması bu tartışmaya katkı sağlamamaktadır. Bu durumda biz, konuya kozmogonik mitin eskatolojik serüveni olarak mı yoksa sembol kullanımının etiolojik (neden açıklayıcı) öyküsü ve bu öykünün eskatolojik görünümü olarak mı yaklaşmalıyız? Tarihteki ve sözlü kaynaklardaki bir çok tanıklıkların arasında, 16. yüzyılda Tokat'ın Almus ilçesine bağlı Varzıl köyünde yaşadığı ve burada öldüğü kabul edilen ve Alevi-Bektaşi edebiyat geleneği içinde -kimi itirazlar olmakla birlikte- yedi ulu ozan arasında sayılan Kul Himmet adına kayıtlı bir şiir, kozmogonik mitle ilişkisi yanında kendisinden sonraki dönemlerde derlenen sözlü gelenek anlatılarıyla gösterdiği paralellikler nedeniyle konumuz açısından dikkat çekmektedir. Kul Himmet mahlaslı bu şiirde dünyanın faniliği anlatılırken, onun ve doğal olarak insanın sonuna yani eskatolojiye dair izler bulunmaktadır:

Pare Pare yalan dünya
Yalan dünya değil misin
Hasan ile Hüseyin'i
Alan dünya değil misin

Ali bindi Düldül ata
Âşık dayanır firkate
Boz kurt ile kıyamete
Kalan dünya değil misin

Ali'nin Düldül'ünü alıp
Arslanını dağa salıp
Yedi kere üste kalıp
Dolan dünya değil misin

Ah şu kaşa ah şu göze
Ciğer kebap oldu köze
Muhammed'i bir ham beze
Saran dünya değil misin

Yetip Kul Himmet yetip
Gerçeğin elinden tutup
İnsan gül ot gibi bitip
Solan dünya değil misin

Alevi-Bektaşi geleneği içinde ve Cemlerde nefes olarak zakirler tarafından söylendiği anlaşılan bu şiirde, Hasan ile Hüseyin'e, Ali'ye ve Muhammed'e kalmayan fani dünya teması, klasik edebiyatın kalıp ve imkânları içersinde vurgulanmakta ve yine Türk sözlü kültür kaynaklarında da sıklıkla tüketilen "yedi kez dolup boşalma motifi", Nuh Tufanı gibi olaylara gönderme yaparak kozmogonik-eskatolojik bir dille kullanılmaktadır. Bu şiirde konumuz açısından en ilgi çekici olan Boz kurt ile kıyamete/ Kalan dünya değil misin mısralarıdır. Bu mısraların tek başına anlamı kıyamet gününde bütün varlıkların yok oluşundan sonra dünyada boz kurdun kalacağıdır. Bu söyleyiş ile hangi kozmogonik veya eskatolojik mitin ilişkisi olabilir sorusunun cevabına, Anadolu'da bugün de yaşayan "kurtla kıyamete kalmak" deyiminde ulaşılmaktadır. Bu deyimi özellikle taze gelinlerin yaşlı kaynanalarına sıklıkla ve "Ölmedi gitti, kurtla kıyamete mi kalacak ne?" şeklinde ve ilenmek amaçlı kullandıklarına kendilerinden derleme yaptığımız kaynak kişiler tanıklık ettiklerini belirtmişlerdir.

Yozgat'ın Sarıkaya ilçesinin Pınarkaya köyünden Yakup Ceylan, Sakıp Ceylan ve Cemal Oğuz'dan 1981-1983 yıllarında derlediğimiz ve çevre köylerde de anlatıldığını gözlemlediğimiz ve hayatta olan anlatıcılarına doğrulattığımız veya miti bilenlere 2009 yılında yeniden anlattırdığımız "kıyamet günü" ile ilgili anlatı şöyledir:

Bunca bina yapılınca ve zina artınca, kadınlar edep hayayı unutunca, sevgi saygı bitince, insanlar yoldan çıkıp ıslâh edilemez hâle gelince aldığı emir üzerine İsrafil Sûr düdüğünü üfleyecek. Binalar kâğıt gibi yırtılacak, yer yarılacak herkes yerin altına girecek. İnsan oğlunun izi yer yüzünden silinecek. Geriye sadece bir acuze karı kalacak ve onu da bir kurt yiyecek. İnsan oğlunun sonu böyle olacak.

Özgün metnine yazılı kaynaklarda ulaşamadığım ancak Internet ortamında rastladığım bir anlatı "kurtla kıyamete kalmak" deyiminin varyantlaştığını göstermektedir. Bu Internet kaydına göre deyim, "kıyamette kurt olmak" şeklinde Azerbaycan'da anlatılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde yaşayan ve kötü dilekte bulunmak amacıyla söylenen "kıyamette kurt olasın" bedduası şu şekilde açıklanmaktadır:

Kıyamet günü Sûr'a üflendiğinde, yeryüzündeki bütün canlılar ölecek. Bütün dağlar yerle bir olacak. Ağaçlar köklerinden sökülüp savrulacak. Korkunç bir rüzgâr âlemin altını üstüne getirecek. Bütün canlılar-cansızlar yok olurken, bir Boz kurt, ayakta kalmak için direnecek. O korkunç rüzgârda, önce tüyleri dökülecek, sonra derisi soyulacak, etleri lime lime kopacak bedeninden. Acı çekecek, susacak...Ama son ana kadar ayakta kalacak. (http://www.klasikfrm.com//butun-canlilar-cansizlar-yokolurken)

Eskatolojik bir mitin varyantlaşmış iki biçimi olarak karşımıza çıkan bu anlatıda, insanoğlunun neden ve nasıl yer yüzünden silineceği anlatılmakta ve en sona ise boz kurdun kalacağı söylenmektedir. Kul Himmet'in şiirindeki ifade, böylece anlam ve derinlik kazanmaktadır. Gerek Kul Himmet'in şiirinde gerekse Yozgat'tan derlenen eskatolojik mitte kurdun akıbeti hakkında bilgi verilmemekte, Azerbaycan kaynaklı anlatıda ise, kurdun da sonuçta dünya ile birlikte yok olacağı söylenerek canlı kalmayan bir son tasavvur edilmektedir.

Kurtla ilgili kozmogonik mit ile eskatolojik mit arasında bir ilişkinin varlığından söz edilebilir mi? Başka bir söyleyişle, bu iki kozmogonik ve eskatolojik anlatı, Türk mitolojisinde dünya ile ilgili başlangıç ve son tasavvurunun bütünlüğü ve sürekliliği olarak okunabilir mi? Öncelikle böyle bir yargıya varmak için tarihsel süreç içerisinde 20. yüzyılda bir Anadolu şehri olan Yozgat'ta anlatılan eskatolojik mitten, Bahaettin Ögel'in kaydettiği kozmogonik mite uzanan ve anakronik yorumlara yer vermeyen yöntemli ve tutarlı bir incelemenin sonuçlarını görmek gerekmektedir. Eğer bu serüven, her iki anlatı arasında ikna edici bir bağlantı kurmamıza yeterse, totem ve sembol tartışmalarında Lévi-Strauss yorumlarına dahi itirazi yaklaşmamız mümkün olabilir. Öte yandan Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini adlı eserinde eskatolojik mitleri değerlendirirken Türklerde ve Moğollarda kıyametin herhangi bir tanımına rastlamadığını söyledikten sonra, var olan kıyamet ve son ile ilgili anlatıların da kesin ve nihai bir sonu anlatmadığını belirtmek-

te ve "Bundan Türklerin ve Moğolların dünyanın yok oluşu, kıyametle, kozmogoniye (evren-doğum) oranla daha az ilgilendikleri sonucunu çıkarmak gerekir." (87) görüşüne ulaşmaktadır. Roux'nun görüşünü dikkate alarak Kul Himmet ve sözlü geleneğin bildiği "kurtla kıyamete kalmak" deyimi ve bu deyimi açıklayan anlatıların kozmogonik mitten bağımsız olarak daha yakın dönemde ve çevre kültürlerin etkisiyle oluştuğunu mu savunmalıyız, yoksa Türk mitolojisinde "kıyamet"in kozmogoniden-eskatolojiye uzanan bir sürekliliğe sahip olduğunu mu iddia etmeliyiz?

Roux'nun söylediklerinin aksine olarak, elimizdeki eskatolojik mitin kozmogonik mitle bir başlangıç-son ilişkisi varsa bu durumda, kozmogonik mitteki dişi kurt ve on yaşındaki çocuk, üreme ve başlangıç için totemik bir nitelikte okunabilir olacaktır. Çünkü bu köken mitinde öncelikle olay kahramanları üreme nitelikleri olanlardan seçilmekte ve anlatı bir çoğalma öyküsü olarak sürdürülmektedir. Buna karşılık Eskatolojik mitteki kurt ve kadın dikkate alındığında mit kahramanlarının üreme ve çoğalma nitelikleri ortadan kalkmış varlıklardan seçilerek anlatının bir nihai son yani kıyamet anlatısı olduğu vurgulanmaktadır ki bu durum Roux'nun kıyamet değerlendirmelerinden ayrılmamızı gerektirmektedir. Eskatolojik anlatıdaki erkek kurdun doğurma özelliği kaybolmuş olan acuze karıyı yemesiyle dünyanın sonu gelmekte, başka bir canlı veya insanın bu olaydan sonra da yer yüzünde varlığını sürdürdüğüne gönderme yapılmamaktadır. Bu anlatı, kıyamet ile ilgili mitlerdeki etioloji bağlamında Tanrı'nın veya koruyucu ruhun/totemin gazabı sonucu insanlığın yok olduğu, dünyanın son bulduğu şeklindeki yorumlara eklenebilir görünmektedir. Eskatolojik anlatıdaki kurtta, kozmogonik mitteki var edici ve çoğaltıcı nitelik yoktur. Burada kurt yemekte ve yok etmektedir. Böyle bir kurt tasavvuruna nasıl ulaşılmış olduğu konusunda ise, 2007 yılında 86 yaşında vefat eden Memduh Oğuz'dan Yozgat'ın Sarıkaya ilçesinde derlediğim yalınsak kurt anlatıları bir fikir verebilir. Kaynak kişinin gözlem ve deneyimlerine göre, sürüler hâlinde gezen kurtların bir lideri bulunmaktadır. Zaman içinde yaşlanan lideri daha genç ve güçlü bir erkek kurt yenerek sürüyü ele geçirmekte, sürüden atılan yaşlı erkek kurt ise yalnız dolaşmakta ve karşısına çıkan hayvanları yemese bile öldürmektedir. Sürü hâlinde gezen kurtlar, koyun sürülerine karınlarını doyurmak için saldırırken, Yozgat ağızlarında yalınsak olarak adlandırılan bu yalnız kurtlar koyun sürülerine uğradıklarında (2) yüzlerce hayvanı öldürebilmekte, bu saldırılar çoğu zaman karın doyurma amacı da taşımamaktadırlar. Kaynak kişi, koyun sahipleri ve çobanlar arasında bu nedenle Allah sürünü yalınsak kurttan korusun duasının bulunduğunu belirtti. Kaynak kişinin naklettiği yalınsak kurt gözlemlerinden hareketle eskatolojik mitteki kurt tasavvurunun halk arasında nasıl oluştuğunu işlevci yaklaşımlarla açıklamak da mümkündür. Buna göre, savaşını kaybetmiş, güçten düşmüş ve üreme yetisini yitirmiş olan yalınsak kurtlarla ilgili gözlemler, eskatolojik mitteki acuze karıyı yiyerek dünyanın sonunu getiren yaşlı kurt tasavvuru ile bütünleştirilebilir. Buna karşılık, gerek Oğuz Kağan Destanı'ndaki rehber kurt (Bang-Arat 1936) gerekse Dede Korkut'taki yüzü mübarek kurt (Tez-

can-Boeschoten 2001: 55) tasavvurlarını çağrıştıran ve aynı kaynak kişiden derlediğimiz bir efsane ise kurtla kıyamete kalmak deyimini yaşatan sözlü geleneğin doğa olaylarından yararlanarak eskatolojik kurdu tasavvur etmiş olacağı görüşünü ötelemekte ve köken mitindeki tasavvurun burada da sürdüğü izlenimini güçlendirmektedir:

Koyun sahipleri her yıl kırk koyunundan birini fakir fukaraya zekât vermelidir. Ancak adamın biri tam zekât verileceği zaman kırk koyunundan birini kesip yemekte ve koyun sayısı otuz dokuza düştüğü için zekât vermekten kurtulmaktadır. Bu işlemi kırk yıl boyunca yapınca, kırkıncı yılda bir kurt gelir ve kırk koyununu birden öldürüp gider. Koyun sahibi kurda çok kızar ve kadıya şikâyete gider. Kadı zanlı olan kurdu dağlara attırdığı bir celp kâğıdı ile mahkemeye çağırır. Nitekim kurt mahkemeye gelir ve kadı efendinin bu adamın koyunlarını neden öldürdün diye sorması üzerine, adamın kırk yıldır zekât vermemek için hile yaptığından, Tanrı tarafından cezalandırılmak üzere kendisinin görevlendirildiğini ifade eder. Kadı da kurdun suçsuzluğuna karar verir.

Sonuç olarak, anlatılar göstermektedir ki gerek kozmogonik gerekse eskatolojik mitte, anlatı bağlamının kurda karşı kutsallık algısı öne çıkmakta, doğa gözlemine yönelik işlevci benzetmeler daha geri planda kalmaktadır. Boz kurdun veya kurdun anlatı bağlamında üreme ve çoğalma, öldürme ve yok etme rolünün Tanrı veya kutsal ile ilişkili bir şekilde vurgulandığı görülmektedir. Ancak bu paralelliğin kozmogoniden eskatolojiye bir süreklilik olarak okunması için elde bu verileri değerlendiren bir çalışma olmadığından vakit erkendir. Bu kapsamda Lévi-Strauss'un kuramlaştırdığı Totem ve sembol tartışmalarının sürdürülmesi gerekmektedir. Roux'nun Türk ve Moğol anlatılarındaki kıyamet motiflerinin yokluğu fikri, özellikle kurtla kıyamete kalmak deyimi etrafındaki anlatılarla birlikte yeniden sorgulanmalıdır.

NOTLAR

(1) Jean-Paul Roux'nun bu kitabının özgün adı La religion des Turcs et des Mongols (Paris: Payot, 1984) olup Türklerin ve Moğolların Dini anlamına gelmektedir. Çevirmen, içerikte İslam dininin anlatılmadığını vurgulamak amaçlı olsa gerek eski ifadesini eklemiştir. Kitabın orijinalinde ve Türkiye'deki iki baskısında grafik düzenleri değişik olsa da bir kurt fotoğrafı varken, Türkiye'deki sonraki baskılarda bu fotoğraf kaldırılmıştır.

(2) Bu durum için yöre ağızları uğramak fiilini kullanıyor ve sürüye kurt uğradı deniyor. Uğramak, ziyaret etmek anlamına geldiğine göre burada bir kutsallık var mıdır veya başka bir etimoloji mi yapmalı; bunun araştırılması gerekiyor.

KAYNAKÇA

Bang, W.-Arat, Reşit R. Oğuz Kağan Destanı, İstanbul:1936.

Eliade, Mercea. Mitlerin Özellikleri. İstanbul: Simavi Yayınları,1993.

Karabaş, Seyfi. Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru. İstanbul: TKY, 1999.

Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve açıklamaları ile destanlar) 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları, 1993.

Roux, Jean-Paul. Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.

Seyidoğlu, Bilge. Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.

Tezcan, Semih-Hendrik Boeschoten. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: YKY, 2001.